

BRACIA CZYSTOŚCI Z BASRY I ICH POGLĄDY

1. Tajne bractwo Ihwan as-Safa¹ z Basry

Okolo 979 r. na terenie Basry powstało tajna stowarzyszenie, zrzeszające uczonych i filozofów. Mimo że organizacja ta reprezentowała ruch polityczno-reformatorski na gruncie islamu, to jednak głównie była ona związkiem filozoficzno-etycznym o charakterze bractwa. Związek między jego członkami miał być związkiem dusz lub jedną duszą w wielu ciałach. Wspólne studia naukowe, wymiana doświadczeń i poglądów, praca nad samokształceniem i podnoszeniem poziomu duchowego, oparte na szczerości, dobroci, przyjaźni, prawdzie łączyły Braci. Mawiali oni, że "pielgrzymka do Mekki jest tylko alegorią, symbolem ciernistych dróg naszych na czarnej tej ziemi, skoro jesteśmy na nie wszyscy skazani, pomagajmy sobie zatem uczciwie, wiernie do grobu, po bratersku"².

Członkowie bractwa podzieleni byli według czterech stopni:

1. Stopień umysłowych zdolności dostępny dla ludzi od 15 do 30 roku życia, uczących się, posiadających chłonny umysł, dużą wyobraźnię, czystą duszę. Obejmował on braci zwanych "czystymi" (al-abrar).
2. Stopień filozoficznych zdolności, zrzeszających braci zwanych "dobrymi" (al-akhjar), którzy ukończyli 30 rok życia. Wyróżniali się oni szczerością duszy i obowiązani byli do życzliwego i łagodnego kierowania młodymi.
3. Stopień prawodawczy - stopień braci szlachetnych (al-tudhala al-kiram), rządzących sprawiedliwie, spokojnie i łagodnie. Dostępny był po ukończeniu 40 roku życia.
4. Stopień królewski. Należeli do niego bracia, którzy ukończyli 50 lat, obdarzeni siłą mądrości, zdolni do czysto duchowej kontemplacji prawdy. Bracia ci stali ponad wszystkimi stopniami, kierowali nimi, brali udział w tajnych obradach Zgromadzenia. Tylko oni mogli w pełni poznać prawdę i

¹ Nazwa ta najprawdopodobniej pochodzi z opowiadania Kalila wa-Dimma, według którego grupa zwierząt, zachowujących się wobec siebie jak przyjaciele (ihwan as-Safa), uniknęła pułapek myśliwego. Tłumaczenie nazwy bractwa jako "bracia czystości" jest niedokładne i często bywa zastępowane przez "bracia wierni, głośni, szczerzy".

² Podaję według W. Natanson, Prądy umysłowe w dawnym islamie, Lwów-warszawa 1937, s. 136.

zobowiązani byli do jej rozpowszechniania i ugruntowania. "Stosowano do nich słowa przypisywane Pitagorasowi: "Będziesz wolny od ciała, zawieszony będziesz w niebiosach; już nie powrócisz na ziemię, do ludzi, już nie będziesz musiał umierać"³. Uświadomienie ludziom konieczności powrotu duszy do świata ducha, po wyzwoleniu się jej z materii, stanowiło jeden z głównych obowiązków Braci mądrości.

Celem Ihwan as-Safa było zdobycie prawdy i osiągnięcie doskonałości duchowej. Według Braci Czystości żaden system, religijny czy filozoficzny, nie zawiera czystej prawdy, a tylko jej część.

Osiągnięcie obiektywnej, bezwzględnej prawdy, było więc możliwe tylko na drodze wielkiej syntezy wiedzy i filozofii, mądrości wszystkich ludów, krajów, ras i czasów.

W drugiej połowie X w. przywódcy Związku Braci Czystości przedstawili więc swą naukę w formie encyklopedii obejmującej 51 traktatów (zatytułowanej "Pisma" lub "Posłanie" - Rasail Ihwan as-Safa).

W myśl idei moralnego posłannictwa nauki "uduchowiającej" naród, której hołdowali Bracia, dzieło ich miało charakter popularny. Bogaty w fantastyczne alegorie, porównania, figury retoryczne, a jednocześnie prosty, nieskomplikowany język, był dostępny nawet dla czytelników nie mających filozoficznego przygotowania.

Pod względem tematyki Encyklopedia dzieliła się na cztery działy:

- Pierwszy z nich (14 traktatów) obejmujący filozoficzną wiedzę ćwiczebną, dotyczył arytmetyki, geometrii, astronomii, astrologii, geografii, muzyki, sztuki i logiki.
- Drugi (17 traktatów) omawiał świat materialny.
- Trzeci (10 traktatów) poświęcony był duszy rozumnej.
- Czwarty (10 traktatów) mówił o prawie bożym, o moralności i o oczekiwaniu na "Imama" - (przywódcę, który miał zjednoczyć wszystkich ludzi w jednej wierze).

Tych 51 rozpraw stanowiło wstęp do ostatniego traktatu, streszczenia, zawierającego sumaryczny opis wszystkich nauk, z którymi powinien zaznajomić się kulturalny człowiek owej epoki.

Głośni Bracia wymieniali następujące dzieła, z jakich korzystali przy układaniu swej Encyklopedii:

1. Księgi, które sporządzone zostały z wypowiedzi mędrców i filozofów o filozoficznych dyscyplinach przygotowawczych i naukach przyrodniczych.
2. Księgi objawione, przyniesione przez proroków: Tora, Ewangelia
Psalmy, Koran i inne, które objawione zostały za pośrednictwem aniołów.
3. Księgi o naturze, to jest o formach, według których ukształtowany jest istniejący byt.
Traktują one o ruchu gwiazd i kręgów niebiańskich, podziała sfer niebieskich,

³ Tamże, s. 135.

przekształcaniu elementów, przemijaniu czasu, rodzajach bytów i umiejętnościach twórczych człowieka (...)

4. Boskie księgi, które rozumieją tylko wtajemniczeni. Są one w rękach szlachetnych, czystych pisarzy. Traktują o substancjach duszy, jej gatunkach, rodzajach, częściach"⁴.

Bracia byli typowymi eklektykami. W zakresie fizyki, matematyki, logiki, opierali się na nauce Arystotelesa, tworząc metafizykę czy teorię ewolucji czerpali z tradycji neoplatonickiej, w ich etyce można doszukać się cech sokratejskich; teoria poznania łączyła ze sobą poglądy mistyków i empiryków; a w teologii widoczne są wpływy religii hinduskiej i perskiej. Jednak mimo różnorodności tych elementów, dzieło Braci tworzy spójną, uporządkowaną całość. Encyklopedyści pisali; "Nie wolno naszym Braciom lekceważyć żadnej doktryny, gardzić żadnym Pismem; żadnej wiary nienawidzić nie wolno. Nasza nauka i nasze zasady wykraczają poza granice wszystkich religii, obejmują wszystkie wyznania"⁵. Głośni Bracia wierzyli, że udało się im w ich dziele przedstawić całą prawdę dostępną człowiekowi.

Encyklopedia Braci Czystości została rozpowszechniona w Persji i Indiach. Na Zachód, już w końcu X w. przywiózł ją uczony muzułmanin hiszpański al-Madinti.

W r. 1150 w Bagdadzie, pod zarzutem zniekształcenia prawd Koranu, uroczyste spalono "Poście" Bractwa wraz z dziełami Awicenny.

2. Niektóre poglądy filozoficzne encyklopedystów X wieku

2.1. Metafizyka

Poglądy metafizyczne Braci Czystości skupiały się przede wszystkim wokół dwóch problemów; pochodzenia bytu i wzajemnego stosunku materii i formy.

2.1.1. Zagadnienie pochodzenia bytu

Zadanie pochodzenia bytu Bracia Czystości rozwiązyli w sposób czysto neoplatonicki, a mianowicie w oparciu o teorię emanacji. Przyczyną i celem wszystkich bytów jest byt absolutny, doskonała Jedność-Bóg. Dowodem na istnienie Boga jest doskonałość świata, jako dzieła artystycznego, domagającego się doskonałego twórcy - artysty.

Akt stworzenia świata był wolny i dokonał się w określonym czasie na drodze emanacji, która obejmuje 9 szczebli bytu;

- 1) Stwórca-Jedność,
- 2) prarozsądek (intelekt czynny),

⁴ A.Mrozek, Wybrane poglądy filozoficzne Ihwan as-Safa z Basry, Studia Filozoficzne 6/21, 1960, s. 141.

⁵ Podaję według W.Natanson, dz. cyt., s. 144.

- 3) wszechdusza (dusza świata),
- 4) pramateria (pierwsza materia),
- 5) natura,
- 6) ciało,
- 7) wszechświat,
- 8) elementy (4 żywioły),
- 9) wytwory (minerały, rośliny, zwierzęta, ludzie).

Pierwsze cztery emanaty stanowią 4 zasady bytu, jego prapoczątek i praprzyczynę. Powołany do bytu intelekt czynny, dzięki tkwiącej w nim sile działania, udzielił duszy świata intelektu możliwościowego. Dzięki temu wszechdusza porządkuje świat na makrokosmos i mikrokosmos, warunkuje ruch i życie. Dusza świata posiada 2 siły, które przenikają cały świat: siłę działania i siłę wiedzy. Siła działania udziela bytom formę, jednostkuje je, czyni skończonymi, i doskonałymi na ich miarę. Siła wiedzy natomiast, umożliwia duszom stworzeń osiągnięcie doskonałości poprzez realizowanie jej potencjalnych zasobów.

Czwarta zasada bytu - pramateria, jest praciąłem, idealnym wzorcem ciał materialnych.

2.1.2. Problem wzajemnego stosunku materii i formy

Problem wzajemnego stosunku materii i formy został opracowany przez Encyklopedystów szczególnie wnikliwie, w oparciu o ujęcie Arystotelesa.

Każdy byt zdolny do przyjęcia formy określany jest przez Braci jako materia. Forma jest czynnikiem, dzięki któremu dana rzecz jest tym, czym jest, a więc forma jednostkuje byty. Aby realnie istnieć, byt musi być złożeniem formy i materii. Dalsze rozważania Braci Czystości, dotyczące tych dwóch czynników strukturalnych bytu, wybiegały już poza kanony arystotelesowskie.

Głośni Bracia wyróżnili 4 postacie materii. Podział ten obejmuje zarówno konkretne, realne postacie materii jak i jej przyczynę sprawczą i formalną.

1. Materia warsztatowa - tworzywo dla rzemieślników;
2. Materia naturalna, którą stanowią cztery elementy: ogień, powietrze, woda i ziemia (z nich wywodzą się minerały, rośliny i zwierzęta);
3. Wszehmateria - ogólne tworzywo świata, z którego powstały sfery niebieskie, gwiazdy, elementy i byty sfery podksiężycowej;
4. Pramateria - prosta idealna, niematerialna substancja, stanowiąca formę egzystencji materii.

Forma została podzielona przez Braci na 2 rodzaje:

1. Forma tworząca - związana z materią i kształtująca ją poprzez nadanie jej wymiarów;
2. Forma doskonaląca - uzupełniająca ciała (np. kształt, światło, ruch).

Każda z istniejących form jest twórcza dla czegoś, czego jest formą substancjalną, a

dopełniająca dla bytów, dla których jest ona formą przypadłościowi

Terminy "materia" i "forma", według Encyklopedystów, mogą odnosić się także do pojęć ogólnych, występujących z innymi pojęciami ogólnymi, stanowiącymi ich formę. Związane z bytem pramaterii pojęcie "jakość" i "ilość" stanowią proste, nieuchwytnie przez zmysły formy. Jeżeli pojęcia te zostaną ze sobą zestawione, to jedno z nich jest równocześnie materią (mimo, że z istoty swej jest formą), a drugie - formą. "Jakość" jest formą dla "ilości", "ilość" zaś - materią dla "jakości". Podobnie np. Książka jest formą dla papieru; a papier formą dla miazgi drzewnej⁶.

Teoria wymienności funkcji materii i formy jest interesującym rozszerzeniem koncepcji Arystotelesa i oryginalnym wkładem Głośnych Braci w dorobek metafizyki arabskiej.

2.2. Teoria poznania a etyka

Epistemologia Czystych Braci pozostaje pod silnym wpływem filozofii i mistyki neoplatońskiej.

Bracia Czystości wychodząc z założenia, że człowiek łączy w sobie elementy duchowe (rozum i dusza) z materialnym (ciało) dowodzili, że umysł ludzki zdolny jest do poznania wszystkich stanów bytowych. Według definicji podanej przez Braci, "wiedza jest formą znanego, w duszy wiedzącego; Niewiedza jest brakiem takiej formy w duszy"⁷.

Naczelną funkcją w ludzkim poznaniu spełnia rozum i jest on najwyższą władzą poznawczą człowieka. Aktywna działalność poznawcza rozumu ludzkiego, który przez poznanie rzeczy zmysłowych przygotowuje się do badania przedmiotów idealnych, poznania podstaw bytu i ich istoty, kontemplacji Boga, jest możliwa dzięki "promieniowi duszy świata", którym obdarzony jest człowiek. Poprzez stopniowe poznawania na drodze rozumowej coraz bardziej wzniosłych obiektów wiedzy, dusza ludzka zbliża się do świata duchowego, zyskując najpierw wiedzę anielską (filozofowie), później - wiedzę świętą (prorocy).

Ludzkie poznanie dokonuje się w trojaki sposób:

1. Zasadniczym, podstawowym poznaniem, rozpoczynającym się już w dzieciństwie i dostępnym także zwierzętom, jest poznanie przypadłości bytowych, za pomocą pięciu zmysłów. Wrażenia zmysłowe, percepowane przez nie, są porządkowane i wartościowane przez pozazmysłowe siły duszy: siłę wyobrażenia i siłę myślenia. Siła wyobrażenia porządkuje materiał przekazywany przez zmysły, buduje wyobrażenia o przedmiotach poznawanych i przekazuje je sile myślenia. Ta z kolei, poznaje istotę wyobrażeń i sprawia, że zostają one utrwalone w pamięci.
2. W okresie dojrzałym człowiek staje się zdolny do intelektualnego poznania rzeczy jawiących się w doświadczeniu empirycznym. Na tym etapie poznania siła myśląca,

⁶ Por. A.Mrozek, Średniowieczna filozofia arabska, Warszawa 1967. s. 87.

⁷ Podaję według A.Mrozek, Wybrane poglądy, dz. cyt., s. 147.

wspomagana przez siłę kształtowania materiału wyobrażeń, wydaje sąd o prawdziwości wrażeń.

3. Najwyższym etapem procesu poznania, dostępnym tylko uczonym jest poznanie czysto intelektualne przedmiotów idealnych, które dokonuje się na drodze dedukcji przy pomocy dowodu.

Żaden jednak człowiek nie jest w stanie osiągnąć całkowitej wiedzy o wszechświecie. Nie może pojąć ani zbyt wzniosłych obiektów wiedzy, ani też najbardziej prostych, podstawowych zasad rządzących mikrokosmosem.

Dostępne człowiekowi poznanie jest źródłem wiedzy na ludzką miarę. Zdobywanie wiedzy doskonalą, przybliża do Boga, umożliwia "zatopienie się" ludzkiej duszy w świecie duchowym, jest niezbędnym warunkiem osiągnięcia pełnego szczęścia duszy, mistycznego stopnia dostępnej doskonałości. Dlatego więc, główne postulaty teoriopoznawcze, wysuwane przez Braci Czystości, były jednocześnie postulatami etycznymi.

U podstaw etyki Głośnych Braci leży zgodna z ich przekonaniami religijnymi wiara w nieśmiertelność duszy ludzkiej. "Należy poznać siebie i swą budowę, aby życiem swym kierować właściwie, pamiętając o dalszym bycie duszy po śmierci ciała"⁸ - tak brzmi ich naczelną zasadą etyczną. Poznanie siebie skłania do poznawania wszechświata, warunkuje przyjęcie pewnej postawy życiowej, postawy aktywności ducha; "(...)gdy człowiek zna swą duszę i istotę jej substancji., kieruje główną uwagę w swym życiu właśnie na nią i myśli o odpowiednim przygotowaniu jej do aktu śmierci ciała"⁹.

Nauka i wiedza chronią dusze przed grożącymi jej słabościami, takimi jak: głupota, mylne poglądy, czy zły charakter, niwelują braki duszy, kształtują jej substancję, upodabiając do substancji wszechduszy podnoszą człowieka do godności aniołów.

Zdobywanie wiedzy, dbanie o rozwój duchowy, było więc najwyższym zadaniem etycznym człowieka i właściwie jedyną drogą, prowadzącą do upragnionego celu: do mistycznego zjednoczenia ze światem ducha.

Mistyka Głośnych Braci stanowiąca najwyższy cel etyczny, zasadniczo różniła się od poglądów właściwych mistyków Wschodu - Sufich. Ci muzułmańscy asceci, podobnie jak Bracia, cel życia człowieka upatrywali w mistycznym zjednoczeniu z duszą świata, ale głosili, że może on być osiągnięty tylko na drodze ćwiczenia duszy w pobożności.

Kult intelektu i idea moralnego posłannictwa nauki były programowymi postulatami bractwa. Wbrew doktrynom ortodoksji muzułmańskiej stawiały one człowieka niezwykle wysoko w hierarchii bytów i otwierały przed nim drogę do szerokiej i aktywnej działalności. I chyba właśnie dlatego teoria poznania i etyka Czystych Braci stanowiły najbardziej popularną część ich dzieła.

⁸ Tamże, s. 150.

⁹ Tamże, s. 150.

2.3. Przyrodoznawstwo

Poglądy przyrodnicze Braci Czystości ukształtowały się w oparciu o wiele źródeł, z których najpoważniejszą rolę odegrały teorie jońskich filozofów przyrody i tradycja neoplatońska.

Największym osiągnięciem wiedzy przyrodniczej Encyklopedystów stała się, powiązana z teorią emanacji, śmiała teoria powstawania bytów materialnych, określona później mianem - ewolucjonizmu X wieku.

Wszystkie byty materialne: minerały, rośliny, zwierzęta, w myśl tej teorii, wywodzą się z końcowych szczebli cyklu emanacyjnego - (z natury, z ciała czyli materii i z elementów: ognia, powietrza, wody i ziemi) i stanowią ostatni szczebel emanacji. Leczą właściwym podłożem strukturalnym bytów materialnych są 4 elementy wzajemnie przenikające się. Odpowiedni stan skupienia tych elementów daje określony rodzaj bytu. Ewolucja bytu materialnego dokonuje się od minerałów - najniższych bytów, poprzez rośliny, zwierzęta, aż do człowieka - najdoskonalszego tworu natury.

W toku ewolucyjnych przemian bytu materialnego, w ciągłym rodzeniu się, przekształcaniu, niszczeniu i znów powstawaniu tworów natury, Bracia Czystości próbowali doszukiwać się pewnych prawidłowości. Dążenie to znalazło swój wyraz w niektórych poglądach astrologicznych Czystych Braci. Według nich, wszystko co istnieje podąża za obrotem niebios i od ruchu ciał niebieskich zależy. Pod wpływem długotrwałego obrotu sfery gwiazd stałych, która otacza 7 planetarnych sfer znanych z Koranu, koncentrycznie ulokowanych wokół Ziemi - ośrodka wszechświata, wszystko na ziemi okresowo zmienia się.

Przeobrażenia te dokonują się w pewnym porządku i powracają w obiegu kołowym tak zwanego Wielkiego Roku (36 000 lat).

Wszystkie byty materialne, dzięki tym samym elementom konstytutywnym, są ze sobą powiązane. Stąd wypływa oryginalna teza Braci o ścisłym powiązaniu człowieka ze światem zwierząt, roślin i minerałów, o czym świadczy związek ludzkich zmysłów z poszczególnymi elementami: "dotyk odpowiada ziemi, gdyż człowiek odczuwa całym ciałem; smak odpowiada językowi i ustom, i zbliża się do natury wody, (...) zapach odpowiada naturze powietrza, a twarz naturze ognia i światła, ujmowanych przez wzrok"¹⁰.

W zakończeniu należy zauważyć, że działalność i dzieło Ihwan as-Safa z Basry miały duże znaczenie dla rozwoju filozofii arabskiej.

W imię poznania i rozpowszechniania prawdy, Czysta Bracia po raz pierwszy i ostatni w świecie arabskim podjęli się wielkiego dzieła, które miało być podsumowaniem dorobku naukowego ich poprzedników i jednocześnie próbę adaptacji cennych pierwiastków nauki, filozofii i religii obcych kultur.

¹⁰ Podaję według A.Mrozek, Średniowieczna filozofia arabska, dz. cyt., a. 94.

"Encyklopedia" Głośnych Braci, obejmująca zagadnienia o tak szerokim zakresie, z konieczności miała charakter raczej światopoglądowy niż filozoficzny. Trudno przecież wyobrazić sobie jednolity system filozoficzny powstały z tak wielu zróżnicowanych, często sprzecznych ze sobą elementów.

A jednak Braciom udało się stworzyć dzieło stanowiące logiczną całość, mimo, że niektóre zagadnienia zostały opracowane powierzchownie. "Encyklopedia" Braci Czystości, przyczyniła się do gwałtownego i bogatego rozwoju nauki arabskiej i pozwoliła na zachowanie ciągłości badań filozoficznych.